

Tacka fältskären Neumann för Karl XII:s utläkta frakturer

Hur behandlas en diafysär femurfraktur hos en frisk tjuugoåring? Märgspik, platta, externfixation eller sträck? Ja, sannolikt med någon av metoderna – men absolut inte med bindor. Det kan väl aldrig åstadkomma läkning – eller? Och en svår skottskada genom foten – hur ska den hanteras? Den här artikeln berättar hur en fältskär i svenska armén gick till väga för omkring 300 år sedan när han behandlade två ortopediska skador hos en av den tidens superkändisar – nämligen självaste krigarkungen, Karl XII.

Spåren efter 1700-talsortopedens hantverk kunde studeras närmare redan sommaren 1917, då kungens sarkofag öppnades i samband med restaureringen av Ridderholmskyrkan i Stockholm. Då genomfördes en mycket grundlig undersökning av kvarlevorna, särskilt skallen med dess skottskada. Vid samma tillfälle togs även röntgenbilder – sammanlagt 17 plåtar, de flesta av kraniet – under ledning av världens första professor i radiologi, Gösta Forsell, verksam vid Serafimerlasarettet. Röntgenundersökningen var sannolikt inte helt enkel att genomföra med tanke på den tidens tunga och otympliga apparatur som måste transporteras till kyrkan.

I sitt utlåtande beskriver Gösta Forsell bland an-

nat en snedfraktur ungefär mitt på kungens vänstra lårben. Brottytan mäter 8 cm och är utan vinkelfästning fastläkt med en tät kallusbildning med ett nybildat system av benbalkar. Förkortningen uppskattas till 3 cm. Karl XII:s kroppsmått mättes med millimeternoggrannhet och hans kroppslängd beräknas till 179 cm. Det högra benet från höftbenskammen till fotsulan var 1 100 mm och det vänstra 1 063 mm. Vidare konstaterar Forsell att »det finns en läkt skada vid basen av femte metatarsalbenet, läkta frakturer genom diafyserna på fjärde och andra metatarsalia samt defektläkt fraktur genom tredje metatarsen där den distala hälften av benet saknas. Man ser även en hel del kvarvarande metallfragment. Det finns vidare rikligt med benpålagringar på mellanfotsbenen, vilka tolkas som spår av kronisk infektion, både i benvävnaden som osteit och i angränsande mjukdelar.« (Den borttagna distala hälften av det tredje metatarsalbenet återfanns för övrigt i en sidenpåse i graven.)

Mannen som på sin tid efter bästa förmåga såg till att kungens skador läkte ihop hette Melchior Neumann. Han kom till Stockholm som 22-åring från Labiau i Ostpreussen och började praktisera hos olika fältskärer i staden. Med ett nytt krig för dörren

FÄLTSKÄR OCH KUNG
Invandraren Melchior Neumann utnämndes i februari år 1700 till fältskär vid Karl XII:s livregemente till häst. En läkning som var resultat av fältskärens flit syns än i dag på kungens högra lårben (t v på vänstra bilden).

Foto: Bernadottearkivet, porträtt av okänd konstnär

1699 tilläts den invandrade gesällen efter rekommendationer att inför barberarämbetet under tre dagar avlägga fältskärsexamen. Examinanden måste, förutom en muntlig redovisning, uppvisa »alla manuale operationer och handgrepp, chirurgien tillhörige« samt ett apoteksprov som innebar beredandet av salvor, plåster och piller. Efter avklarad examen i februari 1700 utnämndes Neumann till barberare i egenskap av »esquadrons fältskär« vid Livregementet till häst. Han överskeppades till Lifland i november år 1700.

Under sin tjänstgöring får Melchior Neumann vid åtminstone två tillfällen möjlighet att sköta om sår och frakturer som kungen ådrar sig under fälttågen ute i Europa. Den första dokumenterade incidenten inträffar sensommaren 1702 i det stora tältlägret på slätten strax utanför staden Krakow där den svenska hären kamperar.

Tälten står ordnade i långa rader med »gator« emellan. Det är en ljummen, stilla kväll den 20 september, och i det kungliga tältet har man just satt sig till bords. Då hörs ett dån av snabbt framilande hästar som tycks galoppa från staden i riktning mot det kungliga tältet. Ett fientligt angrepp? Nej, det är generalmajor Magnus Stenbock i spetsen för sina tovarscher, omkring 200 polska ryttare i svensk tjänst. De spränger fram med lansar och vimplar, häftigt skriande. Generalmajoren vill visa skvadronens duglighet för kungen i ett låtsat anfall mot det svenska lägret.

När den tjugoföråriga kungen hör allt ståhej lämnar han bordet, störtar ut ur tältet och kastar sig fylld av ungdomlig iver upp på sin häst, Ambassador, en gåva av polska ambassadören. Kungen rider allt vad tygen håller i gatan mellan tälten och spanar efter den framsprängande ryttartruppen.

I en vinkel av tältgatan snubblar hästen över en tältlina. Häst och kung störtar omkull i en våldsam kullerbytta, intrasslade i tält, käppar och linor. Kvällsspisande karlar rusar ut ur tältöppningarna, blir stående med gapande munnar och allt är plötsligt alldeles stilla – utom i fjärran där man hör de bortridande tovarschernas tjut och hovklapper. Är konungen död? Har Ers Majestät brutit nacken? Nej, smått generad och med blödande ansikte och händer efter markkontakten, lugnar kungen sin omgivning med att det hela var alls ingenting, blott något litet mankemang med ena benet. Han låter sig bäras bort av sina drabanter till närmaste tält som bebos av greve Carl Gustaf Mörner, generalmajor över kavalleriet och chef för Östgöta rytteri.

Hit kallas nu jourhavande ortoped, regementsfältskären Melchior Neumann. Det är sannolikt första gången som han träffar kungen personligen. I tältet finner Neumann monarken blödande ur sår i ansiktet och nacken och vid närmare undersökning det »venstra benet afbrutet en handsbredd ofvan knät«. En för den tiden tämligen allvarlig skada som lätt kunde medföra komplikationer, i värsta fall död.

Ill: Wikimedia Commons

GEVÄR OCH KUNG

Armégevären på Karl XII:s tid avlossade järnkulor med en diameter på uppåt 2 cm. Det var projektiler som från 80 meters avstånd orsakade krossår snarare än kulhål – något som den svenske kungen bittert fick erfa i upptakten av slaget vid Poltava 1709. Vapnet på bilden ingår i Armémuseums samlingar.

Neumann ställer diagnosen uteslutande med hjälp av syn och känsel: olikheten i form mellan brottstället och motsvarande del av det oskadade benet, patientens svårighet att röra det skadade benet, påvisande av ett frakturhak och hör- och kännbara skrapningar då benändarna rörs mot varandra. Det finns inga uppgifter om huruvida det är en sluten fraktur eller om det förekommer genomstick. Neumann bakar benändarna samman och anlägger förband; enligt de hippokratiska principerna med hårda linnebindor över benbrottet. Han använder inga spjälor eller skenor. (Gipsbindor uppfanns först hundra år senare, under Krimkriget.) Kungen verkar inte plågad av smärter. En ingenjörsofficer som är ögonvittne skriver: »Hur ont än konungen verkar ha, vilket vem som helst kan föreställa sig, visar han inga tecken därpå. Han uttrycker därvid ett stort och extraordinärt tålmod och med såväl minspel som ord visar han största vänlighet mot alla och envar.« Ett annat vittne: »Alle andre woro häpne; men Hans Maj:t wijsade ingen den ringaste alteration, utan tröstade dem der med, at det blefwe snart godt igen.«

Efter förbindningen bär drabanterna kungen på en säng in till staden Krakow och till ett hus med lugn och ro och värme. Men det är en motsträvig patient Neumann får ta hand om. Förflyttningen inomhus faller inte alls kungen i smaken. Han vill ut bland sina trupper igen, bo bland manskapet. Endast motvilligt fogar han sig i Neumanns och andras råd att låta bli. Det blir i stället först drabanterna, sedan den övriga hären, som får flytta in till staden.

Enligt antik hippokratisk föreskrift, vilken ännu gäller i början av 1700-talet, ska förbanden vid benbrott bytas på nionde, tionde eller elfte dagen. Den 1 oktober, dvs elfte dagen efter benbrottet, verkställs den första omläggningen av Neumann. Han bemärkte: »att med sielfwa skadan sig wäl anhölt och att det alldeles ingen fruchtan wore för den ringaste mangel eller lyte«. Den andra omläggningen görs enligt föreskriften omkring den tjugonde dagen och även denna gång med lycklig utgång. Trots all omsorg verkar frakturändarna glida isär eller omlott och kungen får ihållande stickningar ned i benet. Men brottet verkar ändå stabiliseras och kungen känner sig nu så pigg att han ger order om härens uppbrott från Krakow.

Under marschen fraktas kungen liggande på en säng, buren av mannar ur livgardet, inalles 48 man som i skift om 8 avlöser varandra mot en ersättning av en riksdaler per man och fri kost ur kungens kök. Under femte veckan efter olyckan försöker kungen rida, men det blir bara några steg. Han måste lyftas i och ur sadeln. Efter sex veckor börjar kungen gå med kryckor i sina rum. Den 4 november gör han ett nytt försök att rida och det lyckas om än bara ett litet stycke och i sakta mak. Två veckor senare, i mitten av november och omkring åtta veckor efter olyckan, är benet så pass funktionsdugligt att kungen kan göra en ritt på tre mil. En vecka senare får så den svenska hären äntligen se den välbekanta synen – kungen i sporrsträck spränga fram mellan leden. Vid

jultiden 1702 är Karl XII fullt återställd så att han alldeles obehindrat kan både gå och rida vart han behagar. Endast en lätt håltä kvarstår som minne av äventyret i Krakow.

Den andra skadan som föranledde Melchior Neumanns ingripande drabbade kungen på sommaren 1709 under inledningen av slaget vid Poltava.

På morgonen den 17 juni, på sin tjuugoåttonde födelsedag, rider Karl XII nedför strandbrinken vid Vorskla. På motsatta stranden har ryska trupper förskansat sig och hotar nu att gå över floden. Kungen vill själv rekognoscera längs sluttningen som ligger helt öppen för fiendens eld. Han lyckas oskadd nå floden men när han rider tillbaka uppför strandsluttningen träffas han i vänstra foten av en rysk gevärskula. En officer som rider bredvid kungen ser honom plötsligt bli mycket blek och ropar: »Ers Majestät är sårad!« Officeren ombeds av kungen att förtiga händelsen eftersom det endast är »ett köttår«. Kungen rider nu med blod rinnande från såret tillbaka mot de svenska försvarsverken vid Poltava, en sträcka på 12 km. Efter att ha inspekterat hela försvarslinjen återvänder Karl XII så till sitt kvarter söder om Poltava för att få såret omlagt. Ytterligare omkring 7 km på hästryggen. När han så efter flera timmar i sadeln ska sitta av och den vänstra foten i

SKADOR OCH FOT

Röntgenbilden av Karl XII:s söndertrasade fot visar tydligt de skador som kulan från det ryska armégeväret åstadkom. Till vänster syns foten ovanifrån, till höger från sidan. En bit av tredje metatarsalbenet som måste avlägsnas ur såret återfanns i en sidenpåse i kungens sarkofag.

Foto: Bernadotte-arkivet

stigbygelns ta hela hans vikt, svimmar han av smärta och faller baklänges. På betjänten Hultmans axlar bärs han in i sin kammare.

Den kungliga foten besiktigas av regementsfältskären Rolfer. Kulan hittas i strumpan, mellan stor- och pektån, och lämnas på kungens befallning till Karl Gustaf Hård. Det har senare konstaterats att den grova järnprojektil som sårade kungen var rund till formen med en diameter på 18–20 mm. Den avlossades från ett ryskt armégevär på ett avstånd av omkring 80 meter. Kulan gick in i vänstra fotbladet vid basen av metatarsale 5, och framåt snett uppåt, varvid den åstadkom frakturer av fjärde, tredje och andra metatarsalbenen. Den fortsatte sedan ut på fotens ovansida mellan de distala ändarna av andra och första metatarsalbenen. Kulans storlek och dess låga hastighet åstadkom snarare ett krossår än ett traditionellt kulhål med in- och utgångsöppning. Mjukdelar massakrerades och ben splittrades.

Regementsfältskären Rolfer gör några snitt, avlägsnar ben och flisor, ansår såret och lägger förband. Kungens sår och dess behandling anses inte särskilt anmärkningsvärda. Betydligt märkvärdigare är kungens sätt att hantera skadan, vilket har bidragit till bilden av honom som självbehärskad och pliktrogen. Kungen hjälper själv till med att klippa bort dödkött och uppsvällda sårkanter och det sägs också att han med egen hand plockar bort benflisor

Foto: Armémuseum

ur foten. Han försöker lugna de närvarande generallerna, bland andra Lewenhaupt och Rehnskiöld, med att han, nu när såret är omlagt, snart ska kunna sitta i sadeln igen. Tyvärr blir det inte så.

Försämring tillstöter, kungen blir mycket orolig på natten och får hög feber. Det vänstra underbenet svullnar upp och röda strimmar syns i huden, som vid lymfangit. Allt tyder på att Karl XII:s tillstånd de första dagarna efter skottet är kritiskt. Hans fältpräst Jöran Nordberg skriver att doktorer och fältskärer i den närmaste omgivningen förlorar allt hopp om kungens liv.

Två dagar efter skottet tillkallades fältskären Melchior Neumann och finner majestätet i stark sårfeber och med en ful infektion i foten. Neumann och kollegor gör omläggningar, bstryker såröppningarna med blåsten, dvs vätskesugande koppar-sulfat, och ordinerar såväl svettkur som åderlåtning, varefter viss förbättring inträder.

Eftervärlden har konstaterat att Karl XII gavs den för tiden gängse behandlingen. Förutom att avlägsna projektilrester, rensade man även såret från tygfragment, benbitar och grövre föroreningar. Principen var att »bibehålla de oskadade kärlen, rena de förderfvade genom en varbildning och framför allt akta sig för att icke någon kronisk sårnad uppkom«.

Tio dagar efter skottet, söndagen den 27 juni, fattar kungen det ödesdigra beslutet att leverera batalj redan följande dag. Nu förfärdigas i all hast en hästbår avsedd för två hästar: en framför och en bakom båren. Tre fältskärer, bland dem Melchior Neumann, och 16 man ur livgardet kommenderas att följa båren under striden.

Kungen utser Rehnskiöld till befälhavare över hela svenska armén och Lewenhaupt till befälhavare över infanteriet. Själv följer han liggande på den skumpande hästbåren truppernas rörelser. Bindorna över det sårade benet lossnar gång på gång, såret vätskar och behöver läggas om.

Bataljen vid Poltava går lös. Den svenska hären blir utsatt för häftig beskjutning. Drabanter och gardeskarlar faller runt kungen. Bårhästarna dödas och den hopplappade båren faller slutligen helt sönder. Kungen hjälps upp på en häst med det skadade benet lagt om hästens hals. Hästen faller skadeskjuten och får bytas mot en annan. Sedan kungen kommit upp på hästryggen igen lossnar förbandet av de häftiga rörelserna och bindorna släpar så småningom i marken. Hultman hoppar ur sadeln, torkar blodet från sin herres fot och förbinder såret nödortftigt ...

ARMÉTÄLT OCH LINOR

Incidenten med Karl XII:s brutna lårben föregicks av att hans häst »Ambassadör« snubblade på en tältlina i gatan mellan armétälten i lägret utanför Krakow. Illustrationen ovan, akvarellen »Ladugårdsgårde«, av fyrvverkare Johan Möller (adlad Möllerheim), visar hur sådana tält kunde se ut. Akvarellen finns på Armémuseum.

De svenska styrkorna splittras, kungen och hans garde lyckas med knapp nöd undkomma och söka skydd. Av 17 000 man återstår endast omkring en tredjedel. Resten ligger kvar döda på slagfältet eller är tillfångatagna. Det har senare ansetts att skottskadan genom kungens vänstra fot var en bidragande orsak till den svenska förlusten.

Karl XII och hans följe tågar i dagsmarscher söderut över brända marker mot Turkiet. Kungen färdas i vagn, starkt uttröttad och kanske apatisk. Under de många veckor som färden över stäpperna varar sköts kungens sår med omläggningar tre gånger om dagen av Neumann och Rolfer. Neumann skriver att han den 26 juli, dvs cirka sex veckor efter skottet, opererar kungen och att han därvid skär bort angripet och fördärvat kött vid de mellersta tårna samt avlägsnar ett stycke dött ben, och att patienten därigenom och med Guds hjälp lyckligen kureras. Den borttagna distala delen av det tredje metatarsalbenet förvaras i en sidenpåse. Kungen kan nu förflytta sig, till en början med två kryckkäppar, så småningom med hjälp av käppar. Först en dryg månad senare, i början av september, kan han börja stödja på sin skadade fot. Den 7 september förmår han, med hjälp av en fodrad träskena som hänger ned från sadelknappen, sitta till häst och rida runt för att bese Bender där svenskarna nu slagit upp sina tält.

Fältskären Melchior Neumann fortsätter att följa med sitt regemente under dess marscher genom Polen och sydöstra Europa. Han är ibland nära, ibland långt ifrån sin kung. Han kommer att sköta om monarken ända till slutet i Fredrikshald den 30 november 1718 – ja, på ett makabert sätt även efter slutet. Efter skottet som orsakade kungens död vid Fredrikshald fraktades kroppen till Uddevalla där Melchior Neumann balsamerade Karl XII:s jordiska kvarlevor på egyptiskt maner. Kroppen transporterades därefter till Stockholm och vilar sedan januari 1719 i sin sarkofag i Ridderholmskyrkan.

För närvarande planeras en femte öppning av sarkofagen. När det händer kan sentida ortopedier åter studera och uppskatta kollegan Melchior Neumanns tre sekler gamla mönstergilla hantverk.

Anders Wykman

docent, ortopedkliniken,
Länssjukhuset, Halmstad

Richard Wallensten

överläkare, ortopedkliniken,
Karolinska universitetssjukhuset, Stockholm